

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

Павле ИВИЋ

(Београд)

О ЈЕЗИКУ ПИСАМА СУЛТАНИЈЕ МАРЕ

Од султаније Маре, кћери деспота Ђурђа Бранковића, удате за султана Мурата II, остало је пет писама дубровачком кнезу и властели. Сва та писма чувају се у Дубровачком архиву, а писала их је, курзивом, иста рука. Писар је очито био Симон, еклисијарх султанијин, који је на крају једног од писама забележио „писа симѡѡ еклисархъ гѣпгѣ цѣце“. Сва су писма писана у време кад је Мара увелико била удовица (Мурат II је умро 1451). Тачно су датирана само два писма, из 1470. односно 1473. године. У два случаја забележен је само дан и месец писања, а у једном случају ни толико. Љубомир Стојановић, у чијој су збирци *Старе српске њовеље и њисма* текстови свих ових писама објављени под бр. 778—782 (на стр. 196—199 другог дела прве књиге, Београд—Сремски Карловци 1934)¹, ставља једно од непотпуно датираних писама у доба „око 1470“, а друго, као и оно без икакве датумске ознаке, у раздобље 1470—1487 (зна се да је Мара умрла 1487. године). Само за једно од писама прецизирано је где је писано — у Цариграду.

Марина писма нису дуга. У четири случаја она прате усмену поруку Дубровчанима, с којима је султанија одржавала срдачне пријатељске везе, очигледно не без извесне сентименталности према неугашеној слободи републике с којом су је зближавали исти језик и вишевековна традиција присних односа српских владара са Дубровчанима (каконо сѡ наша гѣпода вила ваѡѡ прѣателѣѣ, такои и ми дрѣжимѡ свако прѣатѣство к ваѡѡ ѡ свако вѣме, каже сама Мара о томе). Једно од писама (бр. 779 код Ј. Стојановића) представља признаницу на годишњи „доходак“ од 500 перпера који је Дубровник давао откако му

¹ Сва су ова писма била објављена пре тога у Миклошичевој збирци *Monumenta serbica*, издатај у Бечу 1858, а нека од њих и још раније, у *Србским сіоменицима* П. Карано-Твртковића (Београд 1840).

је краљ Стефан Душан 1333. год. уступио Стон и Пељешац и који је год. 1470. султанија преузела да би га упутила цркви светог Архангела у Јерусалим. Сва су писма била уручивана дубровачким поклицарима приликом њихових посета Мари. У складу с оваквим садржајем и наменом писама, њихов је језик скоро чист народни. Понеки српскословенски облик јавља се само у свечаном ословљавању на почетку писама и у датирању на крају.

Читки снимци писама султаније Маре налазе се у Институту за лингвистику у Новом Саду и сачињавају део материјала на основу којег се у том Институту проучава језик средњовековних ћириличких споменика, уз материјалну помоћ Заједница за научни рад СР Србије и САН Војводине. Читање тих снимака дало је повод за опсервације које следе.²

Случајеви писања *ε* место *ѣ*, као и писања *ѣ* место *ε*, јасно сведоче о екавском изговору писара:

Dsg. госпoдe 778×2, 782×2, црквe 779, не = није 781, годe 781, видeѣши 782, в те^х 779; ѡ . . . маарѣ 778, 780, 781, еѣ^ѣ 778, 781×3, 782, лѣкаѣвиѣ^ѣ 779, 781, лѣкаѣвикио 780, велѣвзданиѣ^ѣ 781.

Примери са знаком *ѣ* написаним на његовом старом месту рефлектују писмену традицију коју је епископ Симон морао добро познавати:

Dsg. славѣ 778, вѣрѣте 778, рѣчи 778, 782×2, пѣддоше 779, вѣш 779, свѣдоци 779, вѣли 779, развѣк 779, лѣ^ѣ 779×2, развѣкѣмѣ^ѣ 780, 781, нѣцо 781, замѣримо 781, нѣсѣ 781, развѣкѣмо 781, лѣпо 781, 782, напѣда 782, вѣ^ѣме 782.

У именичкој, заменичкој и придевској промени *ε* < *ѣ* је продрло и у категорије где је раније стајало и у наставку меких основа или као резултат контракције у сложеним придевским облицима:

Dsg. вратѣ 778, врате (што очигледно такође треба читати *брашје*) 778, 780×2, 782×3, по никше 780; по ваше^х 780; 781, 782, по по^ѣтене^х 780.

Све ово блиско подсећа на познату косовско-ресавску ситуацију. Поготову на њу опомињу облици на те^ѣ 780 и ѡ те^ѣ 780, 782. С друге стране процес уопштавања *ε* још није био завршен код заменица и придева:

Dpl нашиѣ^ѣ 778×3, 780×2, 781×2, 782×2, Lp1 по ваши^х 778, 780;

² Писма ћу наводити сваки пут под њиховим бројем у Стојановићевој збирци.

Тамо где се исти пример понавља, у истом писму или у разним писмима, ја ћу га исписивати само једанпут, без обзира на евентуалне разлике у правописним појединостима — наравно, уколико те појединости нису од значаја за питање о којем је реч.

Gp1 мѣдриѣ 778×2, 780×2, 781×2, 782×2, племенитиѣ 778×2, 780×2, 781×2, 782×2, достонниѣ 778×2, 780×2, 781×2, 782×2, стариѣ 778×3, 780, 782, ѕзданиѣ 778×2, 781, 782×2, дѣвробѣчкиѣ 778×2, 780×2, 781×2, 782×2, добриѣ 780×2, 781×2, 782×2, почтениѣ 782×2, Gp1 дѣвробѣчкиѣ 779×2; на тоѣзи 778.

У већини категорија у којима су данас у косовско-ресавском обични наставци с вокалом *e*, ми у писмима налазимо само *o*:

вѣрано^{мѣ} 778×2, 780×2, 781, 782×2, томѣи 779, свако^{мѣ} 780; всакои 778×2, 780×2, 781×2, почтени 778, 780×2, 781×3, па и нашои 778×2; ѕ доброѣ 778, 780, 782.

Типични косовско-ресавски наставци овде би били *-em*, *-e* и *-em*. Оваква слика илуструје процес настајања косовско-ресавске ситуације. Нарочито је поучан пример односа између двају локативских облика заменице *и*-*и*. Наставак *-em* се појављује двапут у повели бр. 780, оба пута ослоњен на облик *свѣиѣ* где је *-em* наслеђено из старине: *ω тѣиѣ ω свѣиѣ разѣмѣсмѣ* и на *тѣиѣ* на *свѣиѣ захвалѣмѣ*, док се *-om* држи тамо где оваквог ослоњаца није било: на тоѣзи много захвалѣмѣ 778.

Насупрот очигледној елиминацији *ѣ* из вокалног система полу-глас се у том систему доследно чувао:

чѣсти 778×2, 780×2, 781×3, 782×2, сѣ^т Gp1 779×2, доходѣѣ 779×2, сѣдѣиѣ 779 тѣдѣи 779, рожаѣства 779, сѣвѣрѣшени 780, кѣдѣи 781×2, вѣзда 781×2.

У светлости чињенице да нема ниједног примера са *a* < *ъ*, можемо са сигурношћу сматрати да је у примерима као дѣвробѣчкиѣ 778×2, 780×2, 781×2, 782×2, дѣвробѣчки 779, дѣвробѣчкога 779 и дѣвробѣчкиѣ 779 изостављен знак *ъ*, а не *a*.

Пример љубѣвиѣ 781 не сведочи, наравно, о некој промени полу-гласа у *o* у говору султанијином или њеног еклисијарха. Облик *љубовни*, исто као и *црковни*, чест је у старим српским текстовима, и то почев од врло раних времена. Обе су речи обичне у црквеном језику, тако да не треба искључити могућност раног утицаја македонске редакције са *ъ* > *o*, али с друге стране је извесно да су се оба облика уклопила у систем придевских образовања са суфиксалном комбинацијом *-ови-* (*врховни*, *духовни* итд.), што им је осигурало виталност кроз многе векове.

За судбину вокалног *л* немамо примера, док о промени *-л* > *-o* сведочи облик *виш* 779. Посебан је случај сачуваног *л* на крају слога у дубровачком имену наѣкѣ 778 и презимену наѣмѣстикю 778.

Почетно *въ-* је, разуме се, дало у- (*ѕзгѣвѣре* 778, *ѕ доброѣи почтѣиѣ* 778 итд.), *-јд-* је прешло у *ђ* (*догѣш* 781, 782, *дѣгю* 781), а почетна група

вс- је подлегла метатези (свако 782×2, ш свеѣ 780, на свеѣ 780, свако^{м8} 780, свак⁸ 780; облици всакои 778×2, 780×2, 781×2, сваке 782×2 налазе се у окамењеним формулама учтивости). За групу *чр-* недостају подаци, а предлог *ѡ* пише се редовно тако, са *д*. Прелаз *ж* у *р* потврђен је у *ѣѣ* 778, 781×3, 782, а изостаје у *не може* 781. Група *чиѣ* упрошћена је у *иѣ* у *ѡѣ* 778×2, 779, 780, 781, 782×2, *нѣѡ* 781, *заѡѣ* 781×2, али се чува у многобројним формама придева *ѡчѣен-* (у свим писмима) и у облику *поѣтеѣю* 778, 780, 782.

Из именичке деklinације можемо регистровати локатив на *-у* у мушком и средњем роду: *ѡ дѡвробѣникѡ* 779, *ѡ цариградѡ* 780, *по ѡвѣчаю* 781, *ѡ . . . стаѣю* 782, *ѡ . . . поѣтеѣю* 778, 780, 782. Иначе су подаци фрагментарни и односе се на три именице. Уз *№1* *властеле* 779, 782 и исти такав вокатив *властеле* 778, 780, 782 иде и локатив *властеле^х* 778×2, 780×2, 781, док датив има новију форму *властелѡѣ* 778×2, 780×2, 781×2, 782×2. Према *№1* *прѣателѣ* 782×2 налазимо акузатив *прѣателѣ* 781, као и датив *прѣателѣѣ* 778×2, 780×2, 781×2, 782×3. Поред датива *вратѣ*, *вратѣ*, наведеног горе поводом скавског рефлекса јата, појављује се и *вратѣѣ* 778, 780, и то у тексту у унутрашњости писма, док облик на *-е* долази у формулама ословљавања на почетку. Овај облик, који одговара данашњем косовско-ресавском (и не само косовско-ресавском) *брѣћама*, није чест у старим споменицима. Рјечник Југославенске академије бележи четири потврде, од којих су две управо наведени примери из писама султаније Маре, док се трећа нашла у једној исправи њене снахе Ангелине, а четврта потиче од П. Бакшића, католичког писца родом Бугарина.

Партикула *-ре* налази се само у *ѣѣ* 778, 781×3, 782, али је зато честа партикула *-ј*: *тои* *Аsg* п. 778, 779, 781, *ѡвоган* 779, *тоѣѣ* 779, *такои* 780×2, 781, 782. Ту су и облици на *тоѣѣ* 778 и *какои* 780, 782×2, *какото* 781 (*ѣѣ* *ви разѡмѣмо заѡѣ смѣ* и *ли ѡ ракота^х* *какото* и *ви*).

Правопис је углавном ресавски: присутан је знак *ѡ*, ту је и тип *прѣателѣ* са *ѣ*, слова *ѣ* нема осим иза консонанта итд. Изразиту карактеристику представља избегавање *-ѡ* (или *-ѡ*) као знака краја речи. С тим знаком јављају се само скраћенице *ѣѣ* 778, 780, 781, 782 и *млѣѣ* 778, име *краѣѣ* 779, облик *ѣклиѣѣ^х* 779 (где је *х* написано тачно изнад *ѣ*, тако да би полазна форма могла бити *ѣклиѣѣѣѣ*, што би значило да полуглас није задржан као сигнал краја речи) и датив *ѣѣ* 782 где *ѡ* у ствари није на крају акценатске речи (*ѡѣ ѣѣ стѣ нарѣчили*). Ово ипак не значи да финални консонант просто стоји на свом месту, супротно традицији црквенословенског писања. То је избегнуто подизањем тог консонанта изнад реда, често уз употребу титле („покри-

гућности: стављање акценатског знака на дужину која се могла изговарати проминентније од самог акцента у *ѿоклоњѣнѣ*³, или већ извршено косовско-ресавско преношење " са финалног слога (у овом случају отвореног) на пенултиму (овде под дужином, што све даје оптималне услове за преношење). На исте околности може се мислити и поводом облика *квѣлѣ* 780, *вѣла* 782, па и *ѿ цаѿиѿгѣдѣ*⁸ 780, док у вези са *знѣмѣ* 781 долази у обзир и чување првобитног иницијалног акцента (**знѣ-јемо* > *знѣмо*).⁴ Даље, форме *квѣдѣцаго* никако није народна, а вероватно то није ни *сѣврѣшѣни* 780. Трипут засведочени облик *ѿздѣниѣ* могао би имати акценат одређеног вида, сличан косовском *ѿроклѣѣѣиѣ*⁵, или би могао припадати типу *вѣнѣѣниѣ* — или је можда и ту оксија стављена на дужину уместо на вокал под ". Међутим, кад се овако издвоје ови примери, све што остаје толико се добро слаже са данашњим стањем да готово и не носи неке нарочите податке о историји акцентуаџије. Па ипак, вреди обратити пажњу на примере *квѣстѣл-* (много пута) и *квѣѣно* који потврђују Вукове акценте *квѣстѣлѣ* и *квѣѣно*.

Пада у очи да међу изнесеним примерима сви имају акценат на почетном или унутрашњем слогу. То нас води питању шта је с облицима где бисмо очекивали финални акценат. Такве речи, којих се у Мариним писмима однекуд нашло релативно мало, најчешће не носе акценатски знак, а ако га ипак носе, то је, као што и треба очекивати, варија ('): *кѣдѣ* Dsg 778, *Иѿкѣ* (име) 779, *кѣдѣ* 781 × 2, *гѣпѣ*⁶ства 781, *кѣѣчиѣ* 781, *кѣѣ* ми 782. Овај је материјал у исти мах оскудан, хетероген и противречан. У облицима *гѣпѣ*, *Јоко* и *гѣпѣ* могли бисмо заиста очекивати кратки акценат на финалном вокалу, што би говорило у прилог претпоставци да преношење " са ултима још није било извршено. У форми *кѣдѣ* очекивали бисмо по свој прилици иницијални акценат (Вук *кѣдѣ*), док је у дативу *кѣѣ* акценат сасвим сигурно био такав. За лик *кѣѣчиѣ* рекло би се да је груба грешка. Да би забуна била већа, ту је и још необичнији лик *кѣѣчиѣ* 782⁶ (додуше на снимку је потез над крајњим и блеђи и нешто друкчије извијен од осталих знакова оксије у истом писму, тако да није искључено да би

³ В. нпр. С. Ивщића, *Današnji posavski govor*, Rad JAZU 197, 1913, стр. 83.

⁴ Гл. Елезовић, *Речник косовско-меѿохиског дијалекѣа*, II део, СДЗ VI, 1935, стр. 141.

⁵ У „залутале“ акценте долазе и варије ван финалног слога: *кѣѣчиѣ* 781, *кѣѣ* 782, *кѣѣчиѣ* 781. Овај последњи пример било би најтеже објаснити кад не би било подигнутог слова и покретија над првим слогом, што је спречило писара да стави акценат на ѿ. Овако очигледно треба тумачити и неке друге примере с необичним акцентом, нпр. *кѣѣ* ми 782.

увид у оригинал показао да се не ради о оксији нашег писара). С друге стране постоји и пример порџчили с очекиваним акцентом (уосталом упор. и вратѐе 778, вратѐе ми 781 у контрасту према вратѐе ми 782). Све нам ово онемогућује да изведемо поузданије закључке о вредности варије у Мариним писмима, а и о томе да ли је косовско-ресавско преношење " с ултима на пенултиму већ било наступило. Остали наредни знаци, а то су пре свега њ и њ, сасвим сигурно не означавају акценте. Периспомена (њ) јавља се на једнословним енклитикама (и, ѓ) и на иницијалном вокалу (ѓмѓ 780, ѓзданиѓи 781, 782, ѓвничаю 781), а њ на прејотованим вокалским словима (сараковикиѓ 788, гѓпгаѓ 779, прѓатеѓиѓ 781 итд.) и на и, и то редовно на дугом (прѓмисмо 778, 782, миѓ Np1 778, 780, 781 × 3, 782 × 2, виѓ Np1 781, двѓроѓчкиѓ Np1 779). Осим тога њ се налази на ѓ 'није' 781, где вероватно служи за разликовање од проклитичког не, као што се помоћу овог знака оротонички Np1 ми разликује од енклитике Dsg ми.

Ако, прилазећи закључцима, потражимо основну дијалекатску карактеристику језика Мариних писама, уочићемо да је то комбинација косовско-ресавских особина са незамењеним полугласом. Додуше, уз ово би се могле ставити две резерве: с једне стране да је полуглас могао бити писан по традицији, а с друге да је разлика између косовско-ресавских и призренско-јужноморавских говора у XV веку морала бити мала, тако да би језик султанијиних писама, ако писање полугласа у њима заиста одражава изговор, могао припадати призренско-јужноморавском дијалекту. Поближа анализа ипак показује да ниједна од ових двеју примѓдаба не стоји на чврстом тлу:

ад 1. Доследно писање знака за фонему које нема у језичком осећању по себи није вероватно. Писарска традиција у нашем средњем веку није била праћена учењем научно фундираних прецизних спискова речи у којима је место неком слову. Уосталом, писар Мариних писама није се много држао традиције. О томе речито говори његово мешање ѓ и ѓ, писање ѓ место ѓ, неупотребљавање слова ѓ, прихватање гласовних иновација као $j\delta > \text{ђ}$ и $vc- > cv-$. Све је ово у складу с карактером самих писама. Другим речима, да је писар изговарао а место ѓ, он би без сумње и писао тако.

ад 2. Истина је да се у доба пре усвајања балканизама призренско-јужноморавски говори нису далекосежно разликовали од косовско-ресавских. Па ипак, разлика је било, чак и без обзира на замену полугласа. Ту су се већ налазили $л\upsilon < \text{љ}$ у одређеним примерима и $-а < -л$ ($биа < бил$). Примери са $л\upsilon$ фиксирани су већ у Мирослављеном и Вукановом јеванђељу (иако се доцније не могу континуирано пратити

кроз споменике), а $-a < -л$ засведочено је почетком XV века⁷. За прву појаву нема ни позитивних ни негативних примера у Мариним писмима, док у вези са другом поседујемо један пример који говори да је није било. То је виш 779.

Од ових аргумената још је важнији један други разлог за прихватање претпоставке о косовско-ресавском дијалекатском типу удруженом са чувањем полугласа. Наиме, таква комбинација уопште није ретка у старим текстовима. Пре свега, замена јата у рашким споменицима знатно је старија од замене полугласа. Велики део текстова из XIV века меша џ и џ , али разликује џ од л . Ово важи и за многе текстове из XV века, поред осталог за повељу деспота Стефана Лазаревића из 1405 (Ј. Стојановић бр. 212), за исправе деспота Ђурђа из 1428 (Ст. 635) и из 1445 (Ст. 636 и 642), за даровницу челника Радича из 1433 (Споменик СКА III, стр. 34—36) и за познато писмо деспота Стефана Бранковића, брата султаније Маре, из 1476 (Ст. 736). У свим тим текстовима нема трага од призренско-јужноморавских особености: $\text{лу} < \text{л}$ не јавља се никад, а л на крају слога стоји нетакнуто⁸ (рећи

⁷ Душан Јовић, *О језику „Закона о рудницима“ десиоџа Стефана Лазаревића*, ЈФ XXVII, св. 3—4, стр. 435, набраја осамнаест примера из тог текста који потиче из 1412. године и везује се за Ново Брдо.

⁸ Од ових двеју чињеница друга је много значајнија од прве. Радних придева са неизмењеним $-л$ у поменутих споменицима има знатан број, док су речи у којима дошла у обзир појава $\text{лу} < \text{л}$ сасвим ретке. Ту је заправо само облик сџицџ у повељама Ст. 636 и Ст. 642, али је вредност тих примера као сведочанства о изговору смањена присуством титле и околношћу да се примери налазе у стереотипној формули датирања ($\text{кџџ} \text{ сџицџ}$). Што се тиче речи дџџџџ коју садрже по двапут повеље Ст. 612, 635 и 636, она се изговара са лу у јужноморавским пределима (А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије* 115), али се у југозападнијим деловима призренско-јужноморавске дијалекатске области рефлекс лу јавља само иза с , а не и иза д (в. нпр. М. Павловића, *Говор Срепечке жупе*, СДЗ VIII, стр. 73, и *Јањевски говор*, Нови Сад 1970, стр. 15 и М. Стевановића, *Ђаковачки говор*, СДЗ XI, стр. 43; слично је стање и у неким суседним северномакедонским говорима о чему обавештавају радови Б. Впдоског *Северније македонски говори II*, *Говорити на Скопска Црногорија*, Македонски јазик V, 1954, стр. 139, *Кумановскиот говор*, Скопје 1962, стр. 55—56, и *Конингуанитије на вокалнитие р и л во дијалекитије на македонскиот јазик*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје 22, 1970, стр. 536). Према томе, одсуство лу у облику дџџџџ не искључује призренско-јужноморавски дијалекат у целини. — Иначе је изоглоса замене л иза д од великог значаја за разврставање говора тог дијалекта. У овој светлости занимљиво је и то што се лу у Мирослављевом и Вукановом јеванђељу јавља само иза с . То повезује те споменике (или њихове предлошке) са југозападном зоном призренско-јужноморавске територије (Призрен, Ново Брдо итд.), за коју је познато да је у средњем веку била политички и културно активнија од јужноморавске долине.

ћемо узгред да су вокализација *џ* и промена *-л* у *-о* у источним крајевима наступиле касније него на пример у Дубровнику).

Сви изнесени подаци улазе у једну општу слику чији су главни елементи следећи. Међу српским текстовима из XIV и XV века има много таквих у којима се екавска замена јата удружује с незамењеним полугласом. Дијалекатска основица већине тих текстова је косовско-ресавска. Кад се у неким екавским крајевима почетком XV века појавило једначење полугласа са *a*, други предели на косовско-ресавском земљишту сачували су још кроз доста деценија, а можда и цело столеће, фонолошку индивидуалност полугласа.